

Доц. д-р Теодор Седларски*

ИНСТИТУЦИОНАЛНОТО УТВЪРЖДАВАНЕ НА СВОБОДНИЯ ПАЗАР В НОВАТА СТОПАНСКА ИСТОРИЯ

Разгледани са актуалните теории в рамките на т. нар. нова стопанска история (*new economic history*), обясняващи налагането на пазарния обществен ред в Западния свят след Ренесанса. Устройството на социалния порядък, базиран на безлична размяна и рационална пресметливост, отличаващ се от всеки друг в историята на човешките общества, има за предпоставка специфична конфигурация от условия в политическата, военната и светогледната сфери. Институционалните решения, формирали се в резултат от това, правят възможни съвременните равнища на производство, търговия и икономически растеж. Използван е обяснителен подход, синтезиращ на основата на общите елементи между тях алтернативните концепции за този процес в изследванията на А. Грайф, А. Ачемоглу и Дж. Робинсън, Д. Норт, Дж. Уолис и Б. Уайнгаст.¹

JEL: B13; B16

Дефиниране на проблема в новата стопанска история

Защо пазарната икономика в съвременния ѝ вид, характеризираща се с безлична (независима от идентичността на конкретните участници) размяна, възниква първо на Запад, макар близко- и далечноизточни общества да са имали процъфтяващи пазари столетия преди “възхода на Запада” (вж. McNeill, 1991 [1963]; North, Thomas, 1973; McMillan, 2002; Greif, 2005, p. 727; North, Wallis, Weingast, 2009, p. 240-250)? На този въпрос се опитват да отговорят редица разработки в областта на т.нар. *нова стопанска история* (*new economic history*), отличаваща се с използване новоинституционалния концептуален апарат. Тук често се прибегва до обяснения на основата на теорията на игрите, в които специални форми на пазарна организация (частни или публични институционални решения с малък обхват) се разглеждат

* Стопански факултет на СУ “Климент Охридски”, катедра “Икономика”, sedlarski@feb.uni-sofia.bg

¹ Associate Professor Teodor Sedlarski, Ph.D. INSTITUTIONAL STRENGTHENING OF THE FREE MARKET IN THE NEW ECONOMIC HISTORY. *Summary:* The article highlights the current theories in the New Economic History, explaining the market social order rules imposed in the Western World in the post Renaissance period. The social order structure, based on impersonal exchange and rational prudence, differing from any other order in the history of human societies, is derived from a specific set of political and military conditions and world view. The institutional decisions taken as a result thereof enable the contemporary levels of production, trade and economic growth. The applied explanatory approach integrates on the ground of their common features the alternative concepts of this process elaborated by A. Greif, A. Acemoglu and J. Robinson, D. North, J. Wallis and B. Weingast.

Разработката е резултат от Програмата за академичен обмен между СУ “Св. Климент Охридски” и Университета в Саарбрюкен, Германия. Авторът изказва специална благодарност на проф. Р. Рихтер, ръководител на Центъра по нова институционална икономика към Саарландския университет.

като механизми за контролиране на неравномерно разпределената информация и преговорна сила. Те се базират на организиране на *колективно действие* (*collective action*) на индивидите и/или разрешаване на евтин достъп до информация за миналото поведение на всеки пазарен участник (Furubotn, Richter, 2010, р. xxiii-xxiv; Richter, 2011, р. 17-18). Интересът към възникването и историческото развитие (еволюция) на пазарите в специализираната литература се засилва през последните години, а като ранни примери за изследвания, които могат да бъдат причислени към новоинституционалната парадигма, се сочат работите на Авнър Грайф (вж. Greif, 1993) и Милгром, Норт и Уайнгаст (Milgrom, North, Weingast, 1990) (срв. с Furubotn, Richter, 2005, р. 338-339; Richter, 2011, р. 18).

Стопанскоисторическите изследвания в рамките на новата институционална икономика (*new institutional economics*) се различават съществено от попадналия под критиката на К. Попър в средата на XX век *историцизъм*. Тук не се търсят вечни закони, на които историческото развитие е подчинено в смисъла на немските историци-икономисти (стигнали погрешно според Попър до своите заключения чрез наблюдение на уникални, а не на универсални исторически процеси - срв. с Леонидов, 2000, с.23) или на Маркс.² Авторите-новоинституционалисти обаче смятат, че в историята се наблюдават повтарящи се функционални компоненти – като основните функции на размяната. В този смисъл могат да бъдат изведени проверяеми хипотези относно организационните механизми, лежащи в основата на съответните икономически институции (като пазара). Методологическият индивидуализъм продължава да бъде фундамент на анализа – изхожда се от определени допускания за индивидуалното поведение и институционалната среда, която влияе върху това поведение (условията на “съвършения пазар” са евристична отправна точка) (Furubotn, Richter, 2010, р. xxv-xxvi - срв. с North, Wallis, Weingast, 2009, р. 13).

Репутация и частно налагане на изпълнението

В посочения контекст описанието на Грайф на търговската мрежа на магрибите (еврейски търговци) през единадесетото столетие е добило междуременно широка популярност и е развито в по-късни студии (срв. с Greif, 2005). Авторът разкрива механизма на ефективен (при дадените условия на средата) социален (неформален) контрол (*private ordering*, в противовес на съдебен контрол - *court ordering*) над търговската дейност на основата на модела принципал - агент (за формално описание на модела вж. Aoki, 2001, р. 48-71). Принципали са магрибите търговци, а агенти – техните

² “Когато обществото е открило естествения закон, който определя неговото собствено развитие, дори тогава то не може нито да припокрие естествените фази на неговата еволюция, нито да ги изтрие от света чрез удара на перото. Но това, което то може да направи, е най-много да скъси и облекчи родилните мъки” (*Marx, K. Das Kapital, Vol. 1, July 1867, цит. по Furubotn, Richter, 2010, р. xxv*).

чуждестранни съдружници. Последните са отговорни за намирането на клиенти в своите страни, ескортирането на стоката по море, сключването на договорите с купувачите, организирането на плащането. Тъй като принципалите не могат да наблюдават дейността на агентите си, а сключването на формални договори с изчерпателни клаузи е на практика невъзможно поради многото неизвестни - не съществува и възможност за съдебно налагане на изпълнението на договореностите, институционалното решение е намерено в създаването на *социална мрежа*, която да осигурява надеждна информация относно репутацията на отделните агенти.³ Ако някой от тях наруши спора-

³ При многократно повторение на дадено търговско взаимоотношение в условия на съвършена информираност и рационалност на страните неопортюнистичното поведение би било самоналагащо се. В такъв случай никое нарушение на договорни споразумения не би останало скрито и виновната страна би загубила очакваните ползи от всички бъдещи взаимодействия поради нахърнената си репутация. При положение, че те са повече от настоящата печалба от транзакцията е предварително известен, взаимоотношението е твърде кратко (сумата на очакваните бъдещи ползи е незначителна) или когато отношенията се развиват в много несигурна среда, което прави оценката на очакваните ползи трудна (Furubotn, Richter, 2010, p. xxii). Очевидно тук е използвана логика от теорията на игрите (повтарящи се игри - repeated games), чиито основни допускания (рационалност и информираност на индивидите) се различават от тези в новата институционална икономика (Richter, 2007, p. 486). Въпреки това и от двете страни има изследователи, които смятат инструментариума на теорията на игрите подходящ за изследване на формирането и действието на институциите (вж. например Greif, 2006, гл. 5 и 11 и *поведенческата теория на игрите* - Camerer, 2003). Интересно е становището на Бинмор (Binmore, 1992, p. 21), че "*рационалната честност*" на участниците при повторение на играта е била добре позната още на Хюм, но сега вече подобни резултати са извеждани с формален математически апарат. Фуруботн и Рихтер (Furubotn, Richter, 2010, p. xxii-xxiii; 2005, p. 8; Richter, 2011, p. 4, 17; 2007, p. 485) обобщават разпространеното в новата институционална икономика гледище към институциите като към игрово равновесие чрез концепцията за "*суперигра*" (*supergame*): институциите представляват равновесие по Неш на супериграта, определяща как се играе някаква подчинена игра (например дадено правило за вземане на координирано решение от участниците в повтаряща се игра от типа дилема на затворника), срв. със Седларски (2011b). Те проследяват теоретичното развитие на подхода "институциите като игрово равновесие" до ранните приноси на Shelling (1960) относно интерпретацията на множеството възможни равновесия в една игра (чрез концепцията за фокалната точка - focal-point concept) – вж. Schotter (1981) и Aoki (2001) (срв. също с Furubotn, Richter, 2005, p. 8). Тъй като конкретното доминиращо (или фокално) равновесие по Неш (salient Nash equilibrium) от многото възможни, което се е наложило, зависи от предходното развитие на системата (миналите избори в играта), институциите са *зависими от миналото* (*path dependent*). Тогава съвсем не е задължително реализиралото се равновесие да е ефективно. Възможно е институцията да остане в неефективното си състояние за дълъг период, независимо, че всеки отделен участник би желал да се възприеме ефективно решение (за игрово обяснение на устойчивостта на неефективните институции вж. също Седларски, 2011b). В този смисъл конкретната организация на даден пазар (платформа за търговия) може да се разглежда като институционално равновесие, а съществуването на различни пазарни организации да се обясни с концепцията за множество възможни равновесия, зависими от миналото (Richter, 2007, p. 485). Грайф (Greif, 2006) дори се опитва да преодолее противоречията в допусканията на новата институционална икономика и теорията на игрите, разглеждайки правилата на супериграта като вярвания (beliefs, вж. подобната гледна точка в North, 2005) и прилагайки подход, близък до

зумение с принципала веднъж, той бива изключен от мрежата до края на живота си. В случай, че агент-нарушител сам реши да стане търговец (принципал), то агентите му са свободни да не спазват споразуменията си с него без санкции от страна на останалите членове на мрежата (Furubotn, Richter, 2010, p. xxvi). Всъщност става дума за нагледен пример как социалните мрежи (базирани на обща религиозна, родова, семейна, културна и т.н. принадлежност) превръщат размяната от анонимна в персонална, "създава[йки] връзка между поведението в миналото и бъдещите икономически отплати. В резултат агентите устояват на [изкушението от] краткосрочните облаги, постижими чрез измама..." (Greif, 1989, p. 881; срв. с Furubotn, Richter, 2005, p. 338). Необходимостта от доверие (което често е използвано в социологическата литература като обяснение на икономическите ефекти на мрежите) е избягната⁴ чрез създаването на подобна самоналагаща се институционална форма, намаляваща асиметричната информация между принципали и агенти (вж. Richter, 2011, p. 18-19).⁵

Милгром, Норт и Уайнгаст описват механизма за частно налагане на изпълнението на пазарните правила и сключените между участниците договори (private ordering) при панаирите в Шампания през единадесетото и дванадесетото столетие (Milgrom, North, Weingast, 1990, срв. с Furubotn, Richter, 2005, p. 339; 2010, p. xxiv). Те показват, че институционални средства за налагане на изпълнението (enforcement) на договорите от трета страна (в терминологията на Норт, срв. със Седларски, 2010) съществуват още преди възникването на държавата.⁶ В конкретния случай това е институцията на

теорията за субективната вероятност, за да обясни субективната вяра в правилата като вид институционално равновесие (срв. с Richter, 2007, p. 486).

⁴ Или е създадено доверие (в зависимост от трактовката на процеса) чрез предвидимостта на действията на останалите с оглед на колективната санкция над опортюнистичното поведение (срв. с Ripperger, 2003). Kali (1999) оборва универсалната ефективност на репутационния механизъм в рамките на социалната мрежа, изтъквайки, че в контекста на общото пазарно равновесие мрежите трябва да са относително големи, за да изпълняват ефективно посочените функции.

⁵ Множество подобни неформални механизми на *клиентелизация* на (свеждане до лични контакти на иначе анонимните) пазарни отношения се наблюдават и в съвременните стопанства (вж. McMillan, 2002). Търсенето на разяснения от точно определен ("проверен") консултант в магазин за мобилни телефони, купуването на зеленчуци винаги от даден продавач на кварталния пазар или поверяването на свободна работна позиция на близък човек са все примери от българското ежедневие за ефективно (при ниски транзакционни разходи) справяне с информационната асиметрия между търсещи и предлагащи на основата на натрупване на репутация и възможност за извънпазарна санкция. Това, което в културологичните, етнологичните или социалнопсихологическите изследвания обикновено е обяснено като инерция в начина на мислене, традиция, светоглед, непознаване на действието на пазарната организация (т.е. стандартизирано пазарно поведение без оглед на личността на продавача и купувача при пазарната икономика), сега получава икономическо рационално обяснение в парадигмата на новата институционална икономика (наличие на ограничена рационалност и транзакционни разходи за набавяне на информация, принудително изпълнение и т.н.).

⁶ Тя обаче е инструмент за принудително изпълнение, характеризиращ се с по-ниски транзакционни разходи (Milgrom, North, Weingast, 1990, p. 21). Според Норт (North, 1990, p. 58) от един

“пазарния съдия” (law merchant⁷) – частни съдии, които отговарят за съблюдаването на кодекса, на който търговията на пазарите се подчинява (Lex Mercatoria). Тъй като с нарастването на търговските общности информацията за предходното поведение на всеки член става трудно достъпна, “пазарните съдии” са натоварени със задачата да осигуряват точната информация, необходима на страните по евентуална сделка, както и да разрешават възникнали спорове. Срещу заплащане на такса всяка страна може да направи справка при съдията за историята (решенията по предишни дела) на контрагента преди подписването на договора. Таксата, която се заплаща, независимо от това дали между страните ще възникне спор, или не, осигурява възможността местният владетел да назначи съдия на панаира, да регистрира извършваните сделки и да ги обложи с данък.⁸ Честността на съдиите се обяснява с рационалния им интерес да пазят репутацията си, тъй като от нея зависят бъдещите приходи от услугите им. В случай на отсъждане срещу някоя от страните по даден спор тя заплаща определената от съдията глоба, макар да липсва изричен способ за принуда (enforcement). Тъй като обаче при съдията се пази архив с неизплатените глоби на пазарните участници, който е достъпен при поискване (съдията може да реши да покаже

момент (постигнат мащаб на търговията) нататък използването единствено на тези малки системи за принудително изпълнение става забранително скъпо и се стига до възникването на модерната териториална държава, за да се използват ефектите от мащаба и специализацията при налагането на правилата и изпълнението на договорните споразумения (срв. с Richter, 2011, р. 18).

⁷ “Law Merchant” се използва и в смисъла на съвкупността от норми, образуващи правната регулация в така описаната институция (срв. с Greif, 2008, р. 26). За импровизираните обичайни съдилища, които налагат изпълнението на правилата и принципите на “Law Merchant”, е употребявано съответно названието “piepoudre court” (от френски – “съд с прашни ходила”, тъй като споровете са се решавали най-често на открито).

⁸ В ранното Средновековие пазарите често се създават от местни владетели или църковни администратори, осигуряващи правна рамка и военна защита (безопасност на участниците, нем. Marktfriede, буквално “пазарен мир”), необходими за функционирането им (Egbert, 2007, р. 495; срв. с Wolf, 1988 за основаването на регионалните пазари и тяхното развитие през вековете като опорни точки на местния стопански подем). Пазарите в определени населени места се провеждат регулярно, обикновено на големи религиозни празници през есента, за да бъде привлечено голямо множество потенциални участници, а и тогава е на разположение паричен ресурс от продажбата на реколтата. Непосредствените организатори на пазарите получават (институционални) привилегии от владетелите като правото на сечене на монети, въвеждането на единни регионални мерни единици, събиране на такси от търговците. В коментара си към Richter (2007) и Egbert (2007) Герджикова изтъква аргумента, че ако единствената мотивация на владетелите при създаването на институционалната рамка на даден пазар е максимизацията на приходите от такси за участие, би трябвало да се очаква организацията да е оптимална. В случай обаче, че създателите на правилата са и участници в пазарната размяна, институционалните решения е вероятно да бъдат деформирани в техен интерес (Guerdjikova, 2007, р. 519-520). По-общият аргумент за различната (политическа, социална и др.) сила на участниците в институционалното изграждане на даден пазар и оттам възможността за съществуване на продължително неефективни разменни организации е подкрепена и от един съвременен пример – негъвкавата и силно монополизирана структура на трудовия пазар в Германия, имаща за следствие висока безработица.

само него, а не цялата история от дела на участника), всеки от тях има интерес да се държи конформно (срв. с Furubotn, Richter, 2010, р. xxiv-xxv).⁹ Строгостта на допълнителните механизми на контрол при ранната институция на панаирите авторите описват така: “Никой търговец не може да влезе в Панаира, без да е в добри отношения с тези, които контролират достъпа, а всеки търговец, заловен да мами, бива затворен и съден според правилата на Панаира. Така за всеки срещнат търговец на Панаира може да се предположи, че е с “добра репутация” (Milgrom, North, Weingast, 1990, р. 20).

Алтернативно институционално решение за осигуряване на изпълнението на договорите и неприкосновеността на имуществените права, което обаче не изисква изграждане на репутационен механизъм като посоченото и с това създава условия за размяна без оглед на конкретната личност на търгуващите, е описаната от Грайф (Greif, 2006) “система на общинската отговорност” (*community responsibility system*). При нея всяка политическа или икономическа общност (община), чиято организация е резултат от колективно действие на членовете ѝ, е заинтересувана от опазването на правото на нейните търговци да сключват сделки с тези на други общности. Ако общините се държат отговорни за поведението на техните търговци и ответните мерки при нечестно поведение на даден търговец са насочени от цялата община на пострадалия към всички членове на общината, към която причинителят принадлежи, тогава общините имат интерес да санкционират строго поведението на собствените си търговци. Например, ако търговец на дадена община (град) измами търговец на чужда, първата община ще се погрижи правата на пострадалия търговец да бъдат възстановени, тъй като в противен случай от ответната реакция биха били засегнати всички нейни търговци. Според Грайф така описаната институционална система е предпоставка за по-късното широко разпространение на безличната размяна на модерните пазари (вж. Furubotn, Richter, 2010, р. xxv, срв. с McMillan, 2002).

Проблемът, възникващ при създаването на подобна колективна (обществена) инстанция, която е достатъчно силна да защитава имуществените права и да налага принудително изпълнението на поети договорености между пазарните участници – по късно тези функции ще бъдат поети от съвременната държава, е, че тя разполага с властта и да отнема имуществото на отделните пазарни субекти. Така, въпреки че е основна предпоставка за функционирането на цялата пазарна система (вж. Фукуяма, 2004, р. 15), държавната намеса от своя страна трябва също да бъде надеждно ограничавана – необходима е “сигурна политическа основа, която поставя строги граници на възможността на държавата да конфискува богатство” (Weingast, 1993, р. 287, срв. с Furubotn, Richter, 2010, р. xxi). Става дума за *достовърно обвързване (credible commitment)* с правилото да не се накър-

⁹ Срв. с дискусията в българското политическо пространство от пролетта на 2011 г. относно свободния достъп до търговския регистър.

нява частната собственост и да се зачитат частните договорености. Доколко такъв ангажимент е обвързващ, зависи според Уайнгаст от федералната организация на държавата (на примера на Англия и САЩ). Фуруботн и Рихтер добавят Германия през XIX век (Furubotn, Richter, 2010, p. xxi), докато според Бернхолц (Bernholz, 1993, p. 317) не федерализмът, а стриктното разделение на властите гарантира обвързването (вж. например Япония, Хонконг, Тайван, Франция).

Контрираща сила: контрол над принудата и гарантиране на изпълнението

Ранно институционално решение за гарантиране на ненамеса на владетеля в стопанските дела (най-вече въздържане от конфискация на имуществени права) чрез създаване на контрираща сила са *средновековните търговски гилдии*. Този аспект на дейността им е описан от Грайф, Милгром и Уайнгаст (Greif, Milgrom, Weingast, 1994). Гилдиите не само централизират съхранението на информацията относно минали спорове между търговците (свои и чужди) и поведението на владетеля, но и са в състояние да организират колективно действие на членовете си (вкл. да налагат и отменят търговско ембарго), с което да принудят последния да охранява личната им безопасност, както и имуществото на чуждите търговци (срв. със системата на общинска отговорност при Грайф). Изводите са направени на основата на игрово-теоретичен анализ на повтарящата се игра между владетеля и търговците, водеща до появата на структура като гилдиите, която позволява достоверното обвързване на владетеля с поетите обещания. Разбира се, за да се стигне до теоретично предвидените равновесия, гилдиите (подобно на съвременните синдикати) трябва да са достатъчно силни, за да накарат отделните членове да участват в колективното действие (например търговския бойкот на даден град), а не да се ориентират към непосредствения си рационален интерес (да изменят на бойкота – срв. с дилема на затворника). Според авторите, въпреки че гилдиите могат да се определят като картели, чрез контриращата им царската власт сила те се превръщат във фактор за разрастването на търговията (вж. Furubotn, Richter, 2010, p. xxvi-xxvii; Richter, 2011, p. 19-20; Guerdjikova, 2007, p. 520).¹⁰

Грайф (Greif, 2008) предлага теоретичен модел, основан на взаимодействието между различните *институции за контрол на принудата* (ИКП - *coercion-constraining-institutions*), осигуряващи неприкосновеността на имуществените права на поданиците от страна на владетеля, и *институциите за гарантиране на изпълнението* (ИГИ) на поетите договорни задължения

¹⁰ По-късно с появата на модерните форми на държавата, които изземват функциите на гилдиите, те не изчезват непременно, а много от тях се преобразуват в монополистични организации, които вече възпрепятстват разрастването на търговията (Greif, Milgrom, Weingast, 1994, p. 773; Furubotn, Richter, 2010, p. xxvii).

между поданиците (*contract-enforcement institutions*). Само някои от комбинациите между възможните институционални решения на посочените проблеми водят до налагане на безлична (пазарна) размяна, като от тях не всички представляват равновесни институционални състояния. В рамките на предложената аналитична схема се обяснява успоредното възникване на политическо представителство и доминираща безлична размяна. Стопанско-историческата постановка на изследването е същевременно свързана с отговор на въпроса защо едни общества са богати за продължителни периоди, а други – устойчиво бедни (срв. с North, Wallis, Weingast, 2009; North, 2005, p. 15; Landes, 1998; Седларски, 2011; 2010). Отхвърлят се търсените на други места в литературата причинно-следствени връзки - от либерално политическо устройство към пазарното развитие (North, 1990; Weingast, 1997), и обратно (Greif, 2005, p. 727, 729; Владимирова, 1999; Fukuyama, 2011).

Грайф обобщава съществуващите изследвания в областта, като извежда два основни фактора за разрастването на пазарната размяна: 1) гарантираността на имуществените права и 2) ефективните способности за принудително налагане на изпълнението на договорите от недобросъвестни контрагенти. Първото условие се свързва най-вече с достоверната заплаха от ответни (икономически или политически) действия от страна на членовете на едно общество при опити на управляващите/властимащите за конфискация (прекомерно данъчно изземване на богатство) на собствеността им. Що се отнася до второто условие, вниманието се съсредоточава, както беше илюстрирано, върху възможните форми на частно (*private-order*, например репутационни механизми – без намеса на висшестояща инстанция / държава власт) или публично налагане на изпълнението на договорите (*public-order contract enforcement* – осигуреният от държавата правов ред) и взаимодействието между тях. Новия елемент, който Грайф внася в дискусиата, е изследването на връзката между институционалните форми, развили се, за да осигурят съответно първото и второто условие. Изходна точка в анализа на сигурността на имуществените права е необходимостта от “*монопол на принуждаващата сила*” (“*monopoly over coercive power*”, Greif, 2008, p. 3¹¹) в ръцете на държавата/владетеля, така че едни членове на обществото да не могат да отнемат по силов (непазарен) път имуществото на други. С централизирането на възможността за насилие обаче възниква проблемът за ограничаване на произвола в действията на монополиста (контрол над принуждаващата сила) (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 115, срв. също с Фукуяма, 2006, с. 473).

Принуждаващата сила може да бъде намалена от икономическа пресметливост. Владетелят би се въздържал от конфискация на имуществ-

¹¹ Концепцията за *монопола над легитимното насилие* като основна характеристика на държавното устройство е развита много по-рано в творчеството на М. Вебер (Weber, 1947, p. 156, срв. с North, Wallis, Weingast, 2009, p. 17; Фукуяма, 2004, с. 21).

вото на гражданите/поданиците в случай, че те могат да отвърнат с действия, които да направят загубите от подобно непазарно присвояване по-големи от очакваните ползи – например търговците да напуснат страната, занаятчиите да намалят производството и с това облагаемия доход и т.н. (срв. с Greif, Milgrom, Weingast, 1994 - в този случай не е необходимо скъпоструващо организиране на отговорно колективно действие, тъй като всеки индивид преследва своя непосредствен рационален интерес). Или в някои случаи е налице самоналагащо се ограничение на принуждаващата сила на управляващите – определени (имуществени) права са защитени просто поради факта, че нарушаването им със сигурност ще донесе по-малко ползи от очакваните загуби поради санкции от страна на потърпевшите.

Контролът над принуждаващата сила може да бъде осигурен и чрез специфичното разпределение на военната мощ (срв. с изложението по-нататък за описанието в North, Wallis, Weingast, 2009, р. 18-20 на т.нар. *natural state* като исторически доминираща форма на организация на обществото, където насилието се избягва чрез кооперацията на “специализираните в насилие групи”, когато взаимното признаване на властта им над ресурси и мирно население е по-изгодно за *всяка от тях* от встъпването в конфликт). Даден върховен владетел (крал) в рамките на феодалната обществено-икономическа формация има интерес да защитава правата на невъоръженото население, за да избегне увеличаване на силата на някой от въоръжените участници (барони) и с това да предотврати разклащане на баланса на силите (или атака към лидерската му позиция) (вж. Greif, 2008, р. 4). Колкото балансът на силите между политическите единици с военна мощ е по-стабилен обаче, толкова по-малко се налага защитата на правата на невъоръжените.

Трети ограничител на принуждаващата сила на владетеля е административният капацитет, с който той разполага. Тъй като физически не е в състояние да осъществява планираните политики в цялата подвластна територия, той е зависим от “администратори” – бюрокрация, местни управители (църковен клир, срв. с North, Wallis, Weingast, 2009, р. 19) и др. Структурата и качеството на административния апарат, предпочитанията на участниците в него определят възвръщаемостта за владетеля от преследваните политики, съответно от решенията да спазва или да наруши определени имуществени права. Например, ако централната власт реши да конфискува значителна част от индивидуалното богатство, тя ще се нуждае от изградена данъчна система, която да може да оцени ефективно разполагаемото имущество. Ако такъв административен капацитет липсва, алтернативно може да бъде изпратена армията, за да национализира богатството в страната, но нейната ефективност при справянето с тази задача би била значително по-ниска (вж. например продължилия кратко опит за национализация на петролните полета в Мексико след Революцията). Същевременно делегирането на административни функции на частни лица/организации е

свързано с подобряване на икономическата им преговорна позиция в случай, че изисква специфични инвестиции от частните актьори и функциите им не могат да бъдат прехвърлени лесно на друг участник. В такива ситуации принуждаващата сила на управляващите бива контрирана от достоверната заплаха за икономически ответни действия на администраторите (прекратяване на ценните за владетеля услуги), гарантираща имуществените права на последните (вж. например запазването на правата на геновезките банкери на Хабсбургите през XVI век) (Greif, 2008, р. 6-7).¹²

С други думи, заплахата от ответни действия (санкции) при нарушаване на имуществените права на отделни членове на обществото е различно достоверна в зависимост от тяхната икономическа преговорна сила (вкл. мобилността – възможността да напуснат страната, срв. с концепцията за “изход” и “протест”¹³), от способността им да прилагат сила, устройството на административния апарат, както и от конкретната им роля в него. Даденото равновесно разпределение на принуждаващата сила в едно общество, което би се наложило сред многото възможни, зависи от комбинираното действие на голям брой фактори в миналото и настоящето, които обикновено са извън контрола на управляващите. В интерес на самия владетел обаче е да наложи такова разпределение на принудителната власт, което прави неговата ангажираност със спазването на имуществените права на възможно най-широка част от обществото достоверна (Greif, 2008, р. 10).¹⁴

Същевременно ширината на пазара (в словоупотребата на А. Смит) зависи от ефективните механизми за гарантиране изпълнението на поетите договорни задължения *между участниците*, чиито имуществени права вече са били осигурени по разгледаните начини. Изследванията, базирани на

¹² Най-обхватната форма на делегиране на административни функции е предоставянето на автономия. Автономните политически единици могат да заплашат достоверно не само с прекратяване на изпълняваните административни функции, но и с използването на административния си капацитет *срещу* централната власт.

¹³ За схемата “протест” (voice) или “изход” (exit) като институционално предопределени възможности за справяне с нежелани обстоятелства, която се превръща в отправна точка на множество изследвания в рамките на парадигмата на рационалния избор, вж. Хиршман ([1986] 1999).

¹⁴ Що се отнася до политическите структури, резултат от различни конфигурации на принуждаващата сила в обществото, Грайф (Greif, 2008, р. 16-17) отдава възникването на колективни представителни органи в различни политически системи – монархията (английския висш съвет), конституционната монархия (британския парламент) или племенните общества (афганистанските племенни съвети), на необходимостта от поддържане на равновесието. Въпреки че на пръв поглед те дават възможност за координация на колективно действие срещу владетеля и не са в негов интерес, в техните рамки той може да преговаря с представителите на контриращите силата му групи/политически единици и да установява предварително кое негово поведение би предизвикало ответна реакция и кое не. Последните от своя страна, предоставяйки допълнителни ресурси на разпореждане от владетеля, за да се предпазят от увеличаване на относителната му принуждаваща сила спрямо тях, ще настояват за различни отстъпки като освобождаване от данъци, административен контрол над териториите им, поддържане на военни сили и законови права, с които да контрират силата му впоследствие (Greif 2008, р. 17).

модела принципал - агент и т.нар. договорна теория в рамките на НИИ предлагат широк кръг от примери за подобни институционални решения. Грайф посочва като такива “фамилната лоялност, социалната или икономическа репутация, законовите санкции и свръхестествените вярвания” (Greif, 2008, p. 11). В различни ситуации са ефективни различни институции за гарантиране на изпълнението. Функциониращата съдебна система (публично гарантиране) дава възможност за санкция на еднократни сделки без оглед на конкретната личност (анонимна пазарна размяна), когато (не)изпълнението е доказуемо пред съда. Тъкмо това е извън възможностите на една вътрешногрупова репутационна ИГИ (частно гарантиране) – тя не е в състояние да санкционира сделки между членове на общността и такива извън нея. Същевременно обаче последната често представлява ефективно институционално решение, когато (не)изпълнението на договори между членове на групата не може да бъде измерено (установено, доказано пред съда) освен при забранително високи цени.¹⁵

Между отделните ИГИ съществуват отношения на допълване.¹⁶ Например договорните отношения на съвременните фирми с техните клиенти, доставчици и работници са гарантирани едновременно от съдебната система, репутацията им на съответните пазари и други механизми за защита на имуществените права, подобни на посочените. Исторически първи са се развили частните ИГИ, за да направят размяната възможна, докато публичните са били създадени на по-късен етап, разширявайки обхвата и създавайки условията за безлична размяна в съвременните пазарни икономики. Тези условия от своя страна са довели до възникването на “хибридни” форми – с публични и частни елементи (Грайф посочва като пример разплащането с кредитни карти, което се подкрепя едновременно от законови санкции и репутация - Greif, 2008, p. 12).

Макар по правило публичните ИГИ да подкрепят развитието на пазарната размяна, допълвайки частните (микроскопични) механизми, Грайф формулира тезата, че в зависимост от съществуващата система за контролиране на принуждаващата сила на владетеля (ИКП) публичните ИГИ могат да имат и отрицателен ефект върху разширяването на обхвата на пазара. Например един от описаните варианти за ограничаване на принудата е тъкмо недостатъчният административен капацитет за ефективно извличане на богатство от индивидите. Но функционираща съдебна система, която е в състояние достоверно да гарантира идентифицирането на виновните лица и налагането на парични и други наказания, може да бъде използвана и за конфискация. Самото ѝ изграждане вече е унищожило противотежестта на централната власт. Аналогичен е случаят, когато гражданите се отличават с ниска “иконо-

¹⁵ За ролята на индивидуализма и колективизма при “търсенето” на публични или частни ИГИ вж. Greif (1994).

¹⁶ Но и на взаимно подкопаване (вж. Greif, 2005).

мическа мобилност” – те не могат да избягнат присвояването на имуществото им чрез публичните институции, създадени с привидната цел да осигуряват съдебно налагане на изпълнението на договорите, както и да предприемат икономически ответни мерки срещу произвола на владетеля. Или обобщено, въвеждането на единен законов ред и правна система може да е противоположно за пазарите, ако правата на участниците не са предварително гарантирани (т.е. не е ограничена принудата на държавата) по надежден начин (Greif, 2008, p. 12-13).

Съществува обаче хипотеза, при която дори в ситуация на надеждни ИКП публичните ИГИ няма да доведат до разрастване на пазара. При публичните ИГИ се проявяват *мрежови външни ефекти (network externalities)*: колкото повече участници изберат да използват публичната институция (съдебната система), за да направят възможна безличната размяна (пазарната търговия), толкова разходите за търсене (в най-широк смисъл) намаляват, а качеството на информацията, носена от ценовата система, се повишава. Частната възвръщаемост от публичната ИГИ нараства с увеличаване на броя на ползвателите. Затова е необходимо тя да привлече някакъв минимален брой участници, които да я предпочетат пред частните ИГИ (т.е. традиционната, вътрешногрупова размяна - срв. със Седларски, 2011b). Броят на избралите да организират разменните отношения чрез държавната правна система обаче ще зависи от ефективността на по-старите частни ИГИ - ако те изпълняват добре функциите си от гледна точка на участниците, новата система ще бъде игнорирана, дори в крайна сметка да е по-ефективна за обществото (Greif, 2008, p. 14; срв. с Greif, 1994).

Ефективността на частните ИГИ от своя страна е свързана със социокултурните особености на даденото общество.¹⁷ В колективистичните общества например, където индивидите са организирани в неформални групи, основани на роднинство, общо родно място, религия и т.н., икономическите взаимоотношения са главно между членовете на съответната група (висока степен на сегрегация). Всички членове се чувстват съпричастни към делата на другите и намесата на колектива в ежедневието на индивидите е приета за нормална. Такава социална среда предлага възможност за ефективно (при ниски разходи) частно (вътрешногрупово) санкциониране на неизпълнението на поети задължения (вж. концепцията за вградеността на Полани и Грановетер, срв. със Седларски, 2011), поради което ще бъдат търсени минимално публични ИГИ. Съответно сделките, осъществявани с външни за групата участници, ще са малко. Обратно, в индивидуалистичните общества, където не е приета намеса в личните дела на индивидите, а взаимодействията се разпростират между всички членове на социума (висока

¹⁷ Социалните структури определят пътищата за разпространение на информацията, религиозните и културните норми спомагат за уеднаквяване и стабилизиране на очакванията за действията на останалите, вкл. като създават основа за обща интерпретация на случващото се в света (Greif, 2008, p. 14-15, срв. със Седларски, 2009b; 2009).

степен на интеграция), частното санкциониране е главно по линията на двустранни ответни действия (между индивиди или бизнес-групи) (срв. с Greif, 1994; 2006).¹⁸ Очевидно частните ИГИ са по-малко ефективни за “дисциплиниране” на поведението в индивидуалистичните общества (високата икономическа мобилност намалява заплахата от ответни действия на измамената страна) и затова при тях ще се наблюдава засилено търсене на публични ИГИ. Инвестицията в публични институционални решения за гарантиране на изпълнението (значителните предварителни разходи за изграждане на ефективна съдебна и административна система) тогава ще има голяма възвръщаемост в индивидуалистичните общества и малка в колективистичните (недостатъчна полза за отделния рационален индивид от изоставянето на частните ИГИ и преминаване към публични, а оттам слабо участие и малък мрежови ефект), поради което управниците на последните могат да решат въобще да се въздържат от подобна стъпка¹⁹ (Greif, 2008, p. 15-16).

Важен извод от така представената концептуална схема е, че пазарите могат да достигнат високо ниво на развитие дори в автократични общества, където управляващите са концентрирали цялата принуждаваща сила в ръцете си, а търговците нямат възможност да преместят дейността си извън страната. Въпреки това правата на търговците могат да бъдат гарантирани от липсата на административен капацитет за експроприацията им. Обратно, изграждането на ефективни публични структури в колективистични общества, където функционирането на пазарите е осигурявано от частни ИГИ, носи риска от унищожаването на предпоставките за пазарна размяна (Грайф посочва като пример за подобно развитие Китай през XIX век). Същевременно дори индивидуалистични общества не биха развили пазари в съвременния им вид (противно на поддържаната теза за индивидуализма като най-важна предпоставка за пазарна размяна), ако не съумеят да изградят ефективни публични ИГИ. В този случай принуждаващата сила на централната власт ще трябва да бъде ограничена, за да се избягнат злоупотреби (пример за такова развитие е Англия).²⁰

Друго съществено заключение от изследването на Грайф, е че, противно на разпространената в новата институционална икономика теза за водещата роля на правните норми и механизми за определяне на имуществените права и гарантиране изпълнението на договорите, институциите,

¹⁸ Грайф (Greif, 2008, p. 15) отбелязва, че така описаните социокултурни различия не са дадени веднъж завинаги, а са поддържани от определени условия на средата и равновесни институционални структури, като след промяната на последните търпят развитие.

¹⁹ Обяснение в тази посока може да бъде потърсено за състоянието на българската съдебна система през годините след прехода към пазарно стопанство.

²⁰ Публичните ИГИ осигуряват по-широк и равен достъп до пазара като среда за размяна за разлика от частните, основани на лични отношения, които са изключващи (дискриминационни) по презумпция. Последните ще възпрепятстват формирането на пазари от типа на познатите в съвременните развити икономики.

подкрепящи развитието на пазарите, могат да бъдат потърсени на по-дълбоко ниво – в самата организация и културните особености на обществата. Някои трудности при опита да се наложи пазарна икономика в редица развиващи се страни могат да се обяснят с несъобразяването с този контекст и, в противовес на очакванията, тъкмо с изграждането на публични ИГИ без наличието на съответни ИКП. Институциите на развитите западни икономики, основани на техния специфичен исторически опит и социални особености, не могат да бъдат приложени в общества с различна организация и култура и да се очаква сходен ефективен резултат.

Различен, станал популярен през последното десетилетие подход в обяснението на успеха на пазарите е този на Acemoglu, Johnson, Robinson (2001a; 2001b; вж. също Sokoloff, Engermann, 2000), които изследват влиянието на различното колониално минало през периода XVII-XIX век на тогавашния нов свят върху по-късното икономическо развитие. Те различават “заселнически колонии” (“*settler colonies*”) и “добивни държави” (“*extractive states*”). В първия случай европейците масово заселват дадена територия (САЩ, Австралия, Нова Зеландия), създавайки институции, които гарантират имуществените права, законовия ред, благоприятстват широкото участие в политическия и стопанския живот, формирането на действащи пазари и така допринасят за инвестиции, иновации и растеж. Във втория случай неблагоприятният климат, високата смъртност поради епидемии и др. ограничават заселването, но малобройният европейски елит получава възможността да експлоатира природните богатства и местната работна ръка (големи части от Централна и Южна Америка, Африка) (срв. с North, 2005, p. 108-115; North, Wallis, Weingast, 2009, p. 77). Норт, Уолис и Уайнгаст представят икономическата логика зад процеса на въвеждане на все по-широко изборително право като конкурентна стратегия на по-западните територии в САЩ в началото на XIX век за привличане на заселници (земята е в изобилие, но трудът е оскъден).²¹ Заедно с изборителното право новите щати предлагат законов ред за всички, гарантирани имуществени права, по-добра инфраструктура – пътища, канали, железопътни линии, както и училища, банки за

²¹ За колонизацията Англия, Франция и Холандия използват получастни корпоративни организации на елитите, под държавна закрила, но извън непосредствената структура на държавата (източноиндийските компании и др.), докато Испания и Португалия не създават такава форма. По-късно от нея ще се развие акционерното дружество. На следващ етап тези компании ще се превърнат в противотежест на политическите (ръководещи войската) организации при прехода към общества с отворен достъп, осигурявайки мирно равновесие и гражданен контрол над армията (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 200). Във връзка с различното колониално наследство, което оставят в Южна и Северна Америка Испания и Португалия, от една страна, и Англия, Холандия и Франция, от друга, Норт, Уолис и Уайнгаст твърдят, че при началната колонизация първите изнасят в Новия свят порядки от *ранното традиционно общество* (*basic natural state*) със затворен достъп, а вторите – такива от развитото общество със затворен достъп (на прага на преход към отворен достъп - *mature natural state*, срв. с изложението по-нататък) (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 176).

финансиране на износа на продукцията и други нови за времето си публични блага. “Политически предприемачи в Шумпетеров смисъл” начело на западните щати се конкурират за оскъдната работна ръка на северноамериканския континент (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 119). За да запазят населението си, старите (по-източни) щати са принудени да следват примера на новите. В концептуалната рамка на Норт, Уолис и Уайнгаст съвременната институционална структура и набор от политики в пазарните общества са развити до голяма степен от конкуренцията между американските щати през XIX век. При отсъствие на тази уникална комбинация от обстоятелства (земя в излишък, оскъдно население, т.е. отворен достъп до съсловието на земевладелците) американското общество би останало елитарно и политическото представителство би било ограничено само до едрите земевладелци, подобно на бароните в Англия.

Контрол над насилието, обществена структура и анонимни пазари

В цитираното актуално изследване на Норт, Уолис и Уайнгаст “Насилие и обществени строеве” (North, Wallis, Weingast, 2009) се предлага разширен подход, който обединява достиженията на вече представените и прави крачка напред в цялостното обяснение на историческото развитие от традиционни общества със затворен достъп до властовите и икономическите ресурси (*limited access societies*) към модерните общества с отворен достъп (*open access societies*).

В него авторите проследяват последователността на преминаване от затворени и бедни, но *егалитарни* и *реципрочни* аграрни общности с *лично познатство* между членовете (срв. с описанието им в Полани, вж. Седларски, 2011) към пазарната организация на съвременните развити нации – размяна без оглед на личността, специализирани производства, наличие на публична инфраструктура и обществени форми на застраховане срещу превратностите, следващи от участието на безлични трудови пазари (социални помощи, здравно осигуряване, намаляващи индивидуалния риск от пазарната координация) (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 118-119).

Норт, Уолис и Уайнгаст формулират три *прагови условия*, които правят прехода към отворен достъп възможен, но не и неизбежен: 1) *правов ред (rule of law)* за членовете на елита; 2) *постоянно съществуващи организации (perpetually lived organizations)* в частната и публичната сфера (без оглед на конкретните участващи личности; продължение на дейността и след смъртта им; самата организация е юридическо лице, което може да носи права и задължения);²² 3) *консолидиран контрол над въоръжените сили (consolidated control of*

²² Договорите между организации, а не между физически лица са по-сигурни, защото са неперсонални, т.е. без оглед на конкретната личност и продължават действието си след смъртта на организационните членове (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 152).

the military). Обикновено те следват исторически в този ред и за всяко следващо условие е необходимо предното, както всичките три са предпоставка за неперсонални отношения между елитите (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 151-152).

И трите условия са съвместими с логиката на функциониране и служат на нуждите на елита в обществата със затворен достъп,²³ поради което елитите ги осъществяват, преследвайки своя непосредствен интерес. Доброволното, съзнателно преобразуване на личните привилегии на отделни членове на властващото съсловие в неперсонални права идва в момент, в който те започват да възприемат личните облаги, произтичащи от статуса им, като застрашени от вътрешноелитна конкуренция.²⁴ Превръщайки ги в неперсонални права, властимащите се надяват да ги защитят по-ефективно (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 190-191).²⁵ Първите дългосрочно съществуващи организации (например държавно подкрепяните монополи) се създават от елитите като инструмент за систематично извличане на ренти и контролиране на достъпа до такива възможности. Консолидираното управление на войската служи за туширане на военните конфликти между членовете на елита, а първоначалните форми на правов ред – за регламентирано разрешаване на спорове между тях и по-широко непристрастно уреждане на взаимоотношенията им. Така, без непременно да предвиждат или осъзнават дългосрочния резултат от комбинираното прилагане на посочените мерки – а именно разпространените днес неперсонални права и пазарна размяна, властващите съсловия в Европа осигуряват основата на съвременната политическа и икономическа структура на обществата (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 154).²⁶

²³ Правовият ред произлиза от установени процедури за арбитраж при спорове между членове на елита и първоначално включва само еднакво третиране на членовете на едно йерархично ниво. Създаването на унифицирани правни отношения е от полза за управляващия елит (намалява транзакционните разходи при ориентацията в отношенията и дава възможност за планиране), но не може да бъде поддържано, ако е в дисбаланс с неравностойните сили на отделните участници в коалицията. Такива норми, които ги третират равно, няма да бъдат прилагани фактически за дълго. Ето защо първоначално правното положение на лицата, заемащи различен статус, е диференцирано (наказанието за убийство на барон е много по-голямо от това за убийство на слуга) (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 155).

²⁴ Acemoglu, Robinson (2006) развиват мащабно обяснение за прехода от “не-демокрация” към демокрация от идеята, че елитите представляват единен играч, който отстъпва властта на мнозинството, за да избегне по-големи загуби в случай на революция. Те изследват механизма на достоверно обвързване с обещанията на елита към мнозинството за споделяне на властта при постепенния преход към демокрация (срв. с North, Wallis, Weingast, 2009, p. 149).

²⁵ Едно от обясненията в новата институционална икономика за бързо осъществения преход към пазарно стопанство в бившите социалистически страни е свързано с невъзможността за унаследяване на привилегиите на комунистическата върхушка и произтичащата от това стимул за преход към ново институционално устройство на обществото с наличие на частна собственост.

²⁶ Например притежаването на дялове в дружество с ограничена отговорност или акции може да започне като привилегия за елита, но ако е в интерес на същите тези притежатели да се разреши

Тъй като в примитивно организирани общества отношенията се изграждат на принципа патрон - клиент, духовници, търговци, учители се съюзяват в мрежи от връзки с военни предводители. Личността на страните по отношението играе важна роля. Връзки, които се простират между отделните мрежи, биват заплашени при военен конфликт между отделните въоръжени фракции на елита, затова в тях не се инвестира. В резултат при липса на консолидиран контрол над армията не могат да се развият и неперсонални отношения. В случай обаче, че такъв се установи и рискът от военно противопоставяне вътре в елита се намали, се разширяват възможностите за социално "отдалечени" контакти без оглед на конкретната личност и принадлежността към патронно отношение (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 153-154).

Постепенно се разграничават личните интереси на физическото лице от интересите, правата и задълженията на длъжността, която заема (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 163). Така според Норт, Уолис и Уайнгаст още през XII век в Европа се налага правилото, че управникът на дадена област или църковна структура не може еднолично да отчуждава тази собственост над и в нея, която е публична, а само да разполага с нея за воденето на делата ѝ, с което се слага началото на организации, надживяващи отделните си членове (мирянството е назовавано общо като *fiscus*, а църковното "тяло" – *christus*) (пак там, с. 161). Църквата като общност на вярващите все повече се самодефинира като независима от краля и държавата, самоуправляваща се по свои вътрешни правила. Тъй като в католическата църква папата може да разполага с църковното имущество със съгласието на църковното "тяло" по принцип, а то не може да бъде представяно от конкретни физически лица, които имат ограничен живот, в продължение на векове се избистря представата за корпоративния характер на църквата – дълго съществуваща неперсонална организация, където правомощията имат за източник заеманите длъжности, а не са свързани с физическия им носител. Същото започва да се отнася и за самия папа (пак там, с. 163). Подобен процес протича по отношение на ролята на краля – юридическата му персона започва да се схваща като вечна и независима от физическия носител. Отделното физическо лице, "изпълняващо длъжността", вече не може да променя правомощията, свързани с нея. Не самодръжци, а формални структури започват да определят случващото се в най-развитите държави на Европа по това време – Англия, Холандия, Франция, по-късно и САЩ, които са на прага на прехода към

безличното търгуване с ценните книжа, което да увеличи цената на държаните от тях дялове, такава се въвежда. Като следствие може да се появи интерес от елитите да подкрепят свободното (анонимно) създаване на корпорации. По същия начин при определени условия може да се окаже в тяхна полза разрешаването на масови политически партии. Ключовият елемент е достоверната поддръжка (при интерес на елитите) на безличното сдружаване в организации, както и безличната размяна, които осигуряват модерните мащаби на икономическите и политическите процеси (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 256).

отворен достъп (пак там, с. 166). Формират се съответни мисловни модели, които свързват властта с неперсонални, заемани от различни индивиди постове, а не с конкретни силни личности. Постепенно други организации на елитите вътре в държавата започват да се стремят да получат постоянен и неперсонален статус. Тяхното формиране и независимост от волята на краля и създателите им са ключови за налагането на днешния държавен ред и гражданско общество в мащабите, които познаваме.

Пазарната “надстройка“

Според познатия от ранните стопанскоисторически трудове на Норт модел на обществен напредък (вж. Седларски, 2010) революцията във военните технологии води до спираловидно развитие: необходимост от поддържането на постоянни професионални части за осигуряване на ефективна защита, увеличаване размера на въоръжените сили, способни да се противопоставят на врага при новите технологични дадености, оттам консолидиране на националните държави, които единствено са в състояние да си позволят издръжката на армии. За целта държавите се нуждаят от развита финансова система, свързана с достоверни обещания, че могат да изплатят заетите по време на война дългове, които са гарантирани с дългосрочно съществуващи и неперсонални (вж. Веберовата бюрокрация) организации (данъчни системи и другите елементи на държавната финансова организация). Вследствие владетелите започват да спазват имуществените права на търговци и производители, тъй като установяват, че така получават повече финансови ренти, отколкото при посегателство, съответно усъвършенстват политическите средства за достоверно обвързване с непосегателство.²⁷ В резултат се увеличават приходите, армиите растат и процесът се повтаря. Изоставащите във военнотехнологично и политико-икономическо отношение държави (в европейския Юг) са принудени да следват развитието, т.е. да растат или да изчезнат. Но според Норт, Уолис и Уайнгаст тази аргументация (която те приписват на Tilly и Bates) важи за цялата човешка история, а не само за XVIII век, и обществата с големи армии невинаги успяват да осигурят политически контрол над войската (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 178-179) и широко участие на населението в стопанския и политическия живот. Необходими са допълнителни условия, за да се стигне до съвременната пазарно организирана обществена система, сред които е промяна в мисловните нагласи.

²⁷ Тъй като в Англия държавният дълг вече не е свързан с личността на краля (който преди е можел едностранно да променя условията – да намалява дължимите лихви или да не плаща въобще), а е в прерогативите на парламента, достоверността на обещанието за плащане от държавата нараства многократно, а с него и размерът на отпуснатите на държавата кредити (от около 5% от БВП до приблизително 40% няколко години след конституционната реформа, последвала отстраняването на Джеймс II). Тази финансова свобода на английската държава осигурява и военното ѝ надмощие над съперниците през XVII и XVIII век (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 187).

Равенството на всички индивиди (пред закона, равни възможности за забогатяване) е условие за съществуването на пазарната икономика – размяна може да съществува само когато никой от страните не може да наложи на другата дадено поведение насила. Променят се мисловните нагласи в диалектически процес – възниква идеал за равенство и участие на всички в обществената (политическа и икономическа) система (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 112-113). Той става все по-разпространен, колкото по-добре функционира обществото с отворен достъп (т.е. в условия на икономически растеж и политическа свобода – конкуренция за властта между множество партии и платформи) и от своя страна гарантира по-нататъшното функциониране на системата.

На свой ред представата за равенство и еднакви възможности (достъп) за всеки да постигне материално благополучие и политическо представителство (съответно административна или управленска позиция) може да се разглежда в описвания тук контекст като условие за поддържане на широк баланс на силите в отворените общества – коалиция на всички за запазване на съществуващия ред. За тази цел непрекъснато трябва да се убеждава по-голямата част от обществото, че е в негов интерес системата да функционира в този ѝ вид. Цена за поддържането на дадена обществена система от управляващите има, независимо дали става дума за общества със затворен достъп (концентриране на военната мощ във властимащите, осигуряване на коалиция от въоръжени участници от високо равнище чрез преразпределение на облагите от затворения достъп - срв. с подхода на Greif, 2008), или при демократичната и свободнопазарна система на отворения достъп – публични блага (инфраструктура, здравеопазване, образование, социална защита при безработица, старост) (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 112, 124). Когато облагите от технологичното, икономическото и институционалното развитие се увеличават с нарастването на продуктивността (вкл. чрез организационно усъвършенстване – на ниво отделна фирма, но и обществена система), трябва да има повишаване на дела на всички участващи индивиди, за да се запази подкрепата за избрания път на развитие.²⁸

Публичните блага и политики са необходима предпоставка за съществуването на обществата с отворен достъп, като гарантират по-равно разпределение на предимствата от безличната размяна и осигуряват мисловните нагласи за равнопоставеност на индивидите, на които се гради политическата и икономическата система в тези общества (North, Wallis, Weingast, 2009, p.

²⁸ Срв. със стремежа към запазване на относителния статус в концептуалната рамка на Frank (1985). Такава е и същността на антикорпоративните протести на Уолстрийт и по света, започнали от есента на 2011 г. По същество те не се отличават от синдикалните настоявания за преразпределение на приходите от дейността на отделно предприятие или от водените в миналото войни за преразпределение на възможностите за концентриране на богатство и власт в обществата със затворен достъп.

122).²⁹ Публичните блага заместват персоналните реципрочни системи на колективно подпомагане в традиционните общества и феодалните отношения на взаимни васални обвързаности.³⁰ Същевременно за разлика от социализма, фашизма и други популистки и авторитарни мерки на преразпределение на “излишъците” от пазарната размяна тези форми на преразпределение са относително по-евтини и не подкопават пазарите (пак там, с. 122-123). Те намаляват риска от антипазарни движения, които могат да унищожат отворения достъп в обществото и икономиката. Тъй като осигуряват по-малко преразпределение в сравнение с въоръжена промяна на обществения ред (например социалистическа революция), в този смисъл те са в интерес и на най-богатите членове на обществото (пак там, с. 124). Мерки като масово образование и обществена инфраструктура подпомагат пазара, разширявайки кръга от участници и носейки облаги за всички членове на обществото от икономическия растеж, и стимулират индивидуалните инвестиции в човешки капитал (т.е. допълнително увеличават производителността, например пенсионното осигуряване и помощите за безработни в определен период след загубата на работа намаляват риска от инвестицията в допълнително образование и квалификация).

За поддържане на необходимата представа (идеология, мисловен модел) за равенство (в достъпа) е нужна неперсоналност, безличност на отношенията, в противовес на модела патрон - протеже или “връзки” в българската словоупотреба, които изкривяват равнопоставеността в достъпа, съответно доверието в системата (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 113-114, 117). Докато последните са неразделна част от светогледа и социалния ред в традиционните общества на неравнопоставеност и открита йерархичност във взаимоотношенията между хората, в модерните общества с отворен достъп те се превръщат в повод за възмущение и са оценявани като ретроградни, примитивни явления (база и надстройка разменят местата си в причинно-

²⁹ “Големите правителства не са отклонение от принципите на обществата с отворен достъп, а интегрална част от тези общества” (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 122).

³⁰ Първите публични блага в историческото налагане на отворения достъп са осигуряване на законов ред, който се отнася не само за елита, а за всички граждани, право на глас на все по-широки части от обществото, достъп до съдебната система, а по-късно и инфраструктура и масово образование. Инфраструктурата съдейства за разделение на труда в национален и международен план, като благодарение на нея традиционно организирани общности с натурално самозадоволяващо се стопанство се превръщат в износители и съответно клиенти за продукцията на останалата част от социума (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 118) – увеличават се производителността и благосъстоянието. Мерките, намаляващи риска от индивидуалното участие на свободните и безличните (срв. за решенията на реципрочността и колективната помощ в Полани, които не допускат глад, със Седларски, 2011) пазари (структурна безработица, международна конкуренция) като застраховане против безработица, социални помощи, здравно осигуряване, пенсии и др. са второто поколение инструменти за мотивиране на широко участие в пазарната система, разпространили се масово след Втората световна война (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 119). Първото поколение са разрешаването на синдикални организации, които да бранят интересите на заетите като безлична работна сила.

следствената връзка на Марксовия анализ). Политици, които не се придържат към принципите на безпристрастност и равенство в достъпа, са отстранявани от политическия живот от избирателите (пак там, с. 121-122).

Безличността (на достъпа до публични блага³¹ като съдебна система, обществен ред, сигурност, налагане на изпълнението на договорите, защита на имуществените права и др.) от своя страна намалява възможността на управляващите да заплашват или подкупват с отнемане или предоставяне на облаги на конкретни лица в замяна на подкрепата им и оттам увековечаването им на власт (подобно на обществата със затворен достъп) (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 113).³² В концептуалната схема на Норт, Уолис и Уайнгаст кръгът от взаимоподдържащи се фактори на отворения достъп е завършен – при постоянно съществуваща държавна (макроинституционална) структура и конституция индивидите получават политическа и икономическа свобода от държавата (властимащите в конкретния момент) за действие, икономическо и политическо сдружаване, а следователно се осигурява конкуренция (пак там, с. 114). Властимащите пък имат стимули да спазват правилата, за да бъдат преизбрани. Наред с това действа и автоматичен неконституционен механизъм, запазващ отворения достъп. В случаите, когато правителството прибегва до икономически непопулярни мерки (ограничаване на достъпа или постоянно изкуствено създаване и търсене на ренти - *rent creation / rent seeking*), мобилните производствени фактори (капиталът, предприемачите) напускат страната и с това влошават конкурентната ѝ позиция на международните пазари, както и данъчната база и жизнения стандарт в стопанството. Така се подкопават възможностите за преизбиране на същите управляващи и способността им да се задържат дългосрочно на власт (вж. историческо наблюдаваното според авторите обедняване на тоталитарните или авторитарните режими. Ако разгледаме обаче Китай, възниква въпросът дали непременно обществата с напълно отворен достъп са икономически по-продуктивни от

³¹ Например социалните помощи или помощите за безработица се предоставят на лица, които отговарят на формалните критерии, а не на такива с връзки или протекции от патрон в администрацията. Авторите дават като пример за корупция индийската бюрокрация, продаваща правата за получаване на помощи - безплатна храна, на готовите да платят най-много, (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 113; вж. обаче и някои случаи от работата на българската местна администрация, огласени около изборите през есента на 2011 г.).

³² Така възникналата неперсоналност в отношенията на свой ред се превръща във фактор за увеличаване на публичните блага – чрез политическата система избирателите могат да изискват повече публични блага, а политиците имат стимул да им ги предоставят – увеличава се *“политическата отзивчивост”*, (*political responsiveness*) спрямо исканията на неперсоналния избирател (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 111-112, 118; срв. с Acemoglu, Robinson, 2006). Освен това безличното предоставяне на публични блага е по-ефективно от икономическа гледна точка в сравнение с персоналното (ефекти от мащаба). Осигуряването на администрацията и управлението, налагането на правата в и на организации извън държавата изисква огромен бюрократичен апарат. Същото се отнася и за контрола над самите държавни органи и разделението на властите, което възпрепятства завземането на властта от отделни групи.

политически йерархично контролираните) (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 111).³³

Тъй като вече не е необходимо сделките да са между лично познати лица (доверие чрез вграденост в социални взаимоотношение или най-малко разпознаваемост на контрагента с цел достоверна заплаха с ответни действия – физическа разправа или социални санкции, срв. с McMillan, 2002), то размяната достига огромно разпространение – брой сделки и обеми, а с това се засилва разделението на труда и специализацията, оттам производителността, икономииите от мащаба и възможностите за потребление на стоки и услуги (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 114; срв. също с Greif, 2006).³⁴

Впечатлението, което класическата политическа икономия оставя, че пазарите съществуват самостоятелно, а държавата се намесва, е фикция (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 121, 112). Тъй като контролът над насилието е бил установен, канализиран в специален институционален ред, привидно изглежда, че в обществата с отворен достъп политиката и икономиката са две отделни независими области (за разлика от обществата в естествено състояние, срв. с трактовката на Полани, вж. Седларски, 2011). Всъщност безличното взаимодействие е това, което обвързва, в основата е и на политиката, и на икономиката в обществата с отворен достъп.³⁵ Системоподдържащият елемент е конкуренцията за политически и икономически позиции, отворена за всички, основана на формални правила, санкционирани от държавата като монополист в организираното насилие, който от своя страна подлежи на политическия демократичен контрол поради желанието на властимащите да бъдат преизбрани.³⁶ В затворените общества икономическите организации са и политически – за да могат да осигурят съществуването си, те трябва да участват в коалицията за преразпределение на рентите, подкрепяйки властващия елит. В същинските отворени общества не е нужно икономическите организации да имат политически функции, т.е. да участват в политическия живот, за да гарантират неприкосновеността си чрез поддържане на баланс на силите или осигуряване на определени изгоди за управляващите (North,

³³ Обществата с отворен достъп по-лесно привличат ресурси назаем поради по-голямата достоверност на обещанията, че ще ги върнат (свързани са с държавната система, а не в зависимост от волята на тоталитарния владетел). Следователно те могат да разсрочат плащанията в дълъг период и при по-малки лихви, съответно могат да си позволят по-ниско данъчно бреме за покриването на дълговете (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 132).

³⁴ Проблемът при преминаване към съвременните общества с отворен достъп е осигуряването на "системна конкуренция" (на конституционно ниво, съответно необходим набор от стимули, North, Wallis, Weingast, 2009, p. 113) без насилие – в политическата и икономическата сфера, които взаимно се поддържат. Конкуренцията (пред очите на трети – клиента) води до стремеж да се надмине конкурентът, до усъвършенстване без сблъсък.

³⁵ "...Тази привидна автономност е ендегенна за отворения достъп" (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 112).

³⁶ Необходимо обаче според Норт, Уолис и Уайнгаст е и утвърждаване на съответни ценности на неприемане на отклоняващо се от зачитането на индивидуалните права поведение.

Wallis, Weingast, 2009, p. 146).³⁷ Те могат да се развиват и да се конкурират помежду си в рамките на създадената стабилна институционална структура, отдавайки се на безлична пазарна размяна и максимизация на печалбите си (в широк смисъл) – свободата за съществуването им е гарантирана по принцип.

Авторите обръщат аргументацията на Олсън (Olson, 1965), Бюкяньн, Толисън и Тълк (Buchanan, Tollison, Tullock, 1980). В Олсъновата “логика на колективното действие” и в школата на публичния избор добре организирани групи повлияват публичните политики в свой интерес и във вреда на по-слабо сплотените (по-многочислени при Олсън) подмножества на обществото, с което оказват вредно въздействие върху икономическата ефективност. Въпреки това отворените общества, в рамките на които има редица примери за организирани интереси с политическо влияние, просъществуват за дълги периоди, без да променят устройството си, а създаването на възможности за ренти е много по-характерно за обществата със затворен достъп (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 140-141). В посочените аналитични линии е пропуснато разглеждането на възможността за *равновесие между множеството конкуриращи се организирани интереси*, с което именно се характеризират отворените общества. Организациите тук не са инструменти за намаляването на ефективността на хипотетичен съвършен пазар (неокласическата изходна точка в анализа) чрез създаване на пазарни дефекти, носещи привилегии за членовете им, а напротив – те са *конституиращ елемент* на пазарния ред.³⁸ Равновесието в конкурентната борба между организациите

³⁷ Същевременно непрекъснато е налице възможността икономически организации да станат политически активни, създавайки алтернативна политическа платформа, която да привлече гласовете на следващи избори и да замени управляващата. Така за властимащите съществува корективът на конкуренцията и съответно стремежът да отразяват в политиките си актуалните интереси на икономическите агенти, за да не доведат сами до възникването на по-успешни политически проекти.

³⁸ Според Норт, Уолис и Уайнгаст през XIX век в Европа се извършва промяна в начина на възприемане на социалната подредба. Осъществява се преход от предишното разбиране, характерно за естественото общество, за необходимостта от статично равновесие на силите, поддържащо стабилността за дълги периоди (в този контекст първоначално на новите политически и икономически формирания – партии, корпорации, се гледа със страх, тъй като са заплаха за обществения мир и познатия ред) към представата за динамично равновесие. Сега осигуряването на отворен и равен достъп до създаването на точно такива организации вече се възприема като същинската гаранция за равновесие на силите, тъй като всяка група в обществото може свободно да формира представителни организации и да балансира влиянието на другите (подобно на еволюцията на концепцията за пазарното равновесие в политическата икономия като динамично, породено от възможността за свободно участие на всички, вместо меркантилистичния страх от конкуренция, която може да срини съществуващите национални производители). Именно поради новото разбиране за необходимостта от множество организации за осигуряване на правата на всеки член на обществото чрез равновесие на силите от средата на XIX век многобройните формирания на не-елитите – синдикати, социалистически партии и движения и църковни организации, не са преследвани, а са оставяни да се умножават и развиват (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 192-193).

на различни интереси дава възможност за избягване на изпадането отново в общество със затворен достъп - опозиционните партии и организациите нямат интерес от пълното завземане на властта от управляващите (North, Wallis, Weingast, 2009, p. 141-142). Това е голямата крачка напред в подхода на Норт, Уолис и Уайнгаст в сравнение с традиционния анализ на публичния избор и теорията на Олсън. Същевременно обаче се признава, че обществата с отворен достъп се градят върху равновесие на силите на организирани групови интереси, поддържано до голяма степен от споделени мисловни модели, демократични ценности за равенство пред закона и икономически възможности за просперитет. Това равновесие не е дадено веднъж завинаги и може да бъде нарушено. Демокрацията и пазарът не са крайна точка на историята, какъвто е крайният извод във Фукуяма (2006), а евентуално временно състояние, изискващо усилия за поддържа-нето му.

Използвана литература:

Владимиров, Ж. Културното наследство срещу демокрацията и пазара. България 1989-1998. С.: Софийски новини, 1999.

Леонидов, А. Ордолиберализъм. Социално пазарно стопанство. Трансформация. С.: Изд.ЛиК, 2000.

Седларски, Т. Несвободното възникване на свободния пазар – “Великата трансформация” на Карл Полани. - Икономическа мисъл, 2011, N 1, с. 51-72.

Седларски, Т. Барииери пред ефективния институционален избор: Защо невинаги се налагат икономически най-целесъобразните институции. – В: Годишник на Стопанския факултет на СУ “Св. Климент Охридски”, Т. 9, 2011b, с. 205-229.

Седларски, Т. Еволюция на теорията на институционалната промяна на Д. Норт. - Икономически алтернативи, 2010, N 2, с. 82-95.

Седларски, Т. Когнитивни аспекти на транзакционните разходи. - В: Годишник на Стопански факултет на СУ “Св. Климент Охридски”, Том 8, 2009, с. 201-221.

Седларски, Т. Неформални институции, идеологии и транзакционни разходи. - Социологически проблеми, 2009b, N 3-4, с. 139-155.

Фукуяма, Ф. [1992]. Краят на историята и последният човек. С.: Обсидиан, 2006.

Фукуяма, Ф. Строежът на държавата. Управление и световен ред през XXI век. С.: Обсидиан, 2004.

Хиршман, А. О. [1986]. Излизане и изразяване на глас: една разширяваща се сфера на влияние. - В: Чавдарова, Т. (ред.). Икономика и социология: Американската икономическа социология след 1970 г. Антология. С.: ЛиК, 1999, с. 291-316.

Acemoglu, D., S. Johnson, J. A. Robinson. The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation. - *American Economic Review*, 2001a, 91, p. 1369–1401.

Acemoglu, D., S. Johnson, J. A. Robinson. Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution. - *Quarterly Journal of Economics*, 2001b, 117, p. 1231–1294.

Acemoglu, D., J. A. Robinson. Economic Origins of Dictatorship and Democracy. New York: Cambridge University Press, 2006.

Aoki, M. Toward a Comparative Institutional Analysis. Cambridge, MA, 2001.

Buchanan, J. M., R. D. Tollison, G. Tullock. Toward a Theory of the Rent-seeking Society. College Station: Texas A&M University, 1980.

Camerer, C. F. Behavioral Game Theory. Princeton: Princeton University Press, 2003.

Bernholz, P. Comments on “Constitutions as Governance Structures: The Political Foundations of Secure Markets”. - *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 149, 1993, p. 312-320.

Binmore, K. Fun and Games: A Text on Game Theory. Lexington, Mass.: D. C. Heath, 1992.

Egbert, H. The Culture of a Market: A Case Study of Open-Air Horse Markets. - *Journal of Institutional and Theoretical Economics JITE*, September 2007, 163(3), p. 493–502.

Frank, R. H. Choosing the Right Pond: Human Behavior and the Quest for Status. New York: Oxford University Press, 1985.

Fukuyama, F. The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011.

Furubotn, E., R. Richter. The New Institutional Economics of Markets: An Introduction. - In: Furubotn, E., R. Richter (eds.). *The New Institutional Economics of Markets*. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2010.

Furubotn, E. G., R. Richter. Institutions and Economic Theory: The Contribution of the New Institutional Economics, 2nd revised and extended edition. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2005.

Granovetter, M. Economic Action and Social Structure: the Problem of Embeddedness. - *American Journal of Sociology*, 1985, 91, p. 481-493.

Greif, A. Coercion and Exchange: How Did Markets Evolve? WP, Stanford University, November 19, 2008. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1304204>.

Greif, A. Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Greif, A. Commitment, Coercion, and Markets: The Nature and Dynamics of Institutions Supporting Exchange. - In: Claude Ménard, Mary M. Shirley (eds.). *Handbook of New Institutional Economics*, Springer, 2005, Chapter 28, p. 727-786.

Greif, A. Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies. - *The Journal of Political Economy*, 1994, 102:5, p. 912-950.

Greif, A. Contract Enforceability and Economic Institutions in Early Trade: The Maghribi Traders' Coalition. - *American Economic Review*, 1993, 83(3), p. 525-548.

Greif, A. Reputation and Coalitions in Medieval Trade: Evidence on the Maghribi Traders. - *Journal of Economic History*, 1989, 49(4), p. 857-882.

Greif, A., P. R. Milgrom, B. R. Weingast. Coordination, Commitment and Enforcement: The Case of the Merchant Guild. - *Journal of Political Economy*, 1994, 102, p. 745-776.

Guerdjikova, A. The New Institutional Economics of Markets: A Comment. - *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 2007, 163 (3), p. 517-525.

Kali, R. Endogenous Business Networks. - *Journal of Law, Economics, and Organization*, 1999, 15(3), p. 615-636.

Landes, D. S. The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor. New York: W.W. Norton, 1998.

McMillan, J. Reinventing the Bazaar: A Natural History of Markets. New York and London: W.W. Norton and Co., 2002.

McNeill, W. C. [1963]. The Rise of the West: A History of the Human Community. University of Chicago Press, 1991.

Milgrom, P. R., D. C. North, B. R. Weingast. The Role of Institutions in the Revival of Trade: The Law Merchant, Private Judges, and the Champagne Fairs. - *Economics & Politics*, 1990, 2, p. 1-23.

North, D. C. Understanding the Process of Economic Change. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2005.

North, D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press: Cambridge, 1990.

North, D. C., R. P. Thomas. The Rise of the Western World. A New Economic History. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.

North, D. C., J. J. Wallis, B. R. Weingast. Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Olson, M. The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965.

Richter, R. The New Institutional Economics of 'The Market Itself'. An Attempted Answer to a Complaint by Ronald Coase. - *Historical Social Research*, 2011, Vol.36, N 3, p. 34-54.

Richter, R. Views and Comments on the New Institutional Economics of Markets: The market as Organization. - *Journal of Institutional and Theoretical Economics JITE*, September 2007, 163(3), p. 483-492.

Институционалното утвърждаване на свободния пазар в новата стопанска история

Rippberger, T. Ökonomik des Vertrauens. Einheit der Gesellschaftswissenschaften, Band 101. Tübingen: Mohr Siebeck, 2003.

Schelling, T. C. The Strategy of Conflict. Cambridge: Harvard University Press, 1960.

Schotter, A. The Economic Theory of Social Institutions, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Sokoloff, K. L., S. L. Engermann. History Lessons: Institutions, Factors Endowments, and Paths of Development in the New World. - The Journal of Economic Perspectives, 2000, 14(3), p. 217-232.

Weber, M. The Theory of Social and Economic Organization. New York: Free Press, 1947.

Weingast, B. R. The Political Foundation of Limited Government: Parliament and Sovereign Debt in Seventeenth-and Eighteenth-Century England. - In: Drobak, J. N., J. V. C. Nye (eds.). The Frontiers of the New Institutional Economics. New York: Academic Press, 1997, p.213-246.

Weingast, B. R. Constitutions as Governance Structures: The Political Foundations of Secure Markets. - Journal of Institutional and Theoretical Economics, 1993, 149, p. 286–311.

Wolf, C. Grundstrukturen des Marktrechts. Baden-Baden: Nomos, 1988.

7.II.2012 г.